

Ontstaansgeschiedenis en cultuurhistorische waardestelling van de historische woonbuurt

H E T N A C H T H O K

te Harderwijk

Inhoudsopgave

1. Verantwoording	3
2. Geschiedenis	
Onderdeel van de stadswelden	4
Van grasland naar woonwijk	4
De woonwijk breidt zich uit	5
Het Nachthok na 1922	6
Het Nachthok anno 2011	7
3. Paspoort van Het Nachthok	
Gemeentelijke stadswelden	9
Naam en perceel Nachthok	10
‘Tiemens-woningen’	11
David Cornelis Tiemens	12
‘Van Lonkhuyzen-woningen’	13
Peter Hendrik van Lonkhuyzen	14
Herbouwde woningen 1947	15
Vrijstaande woning 1954 en rioolgemaal 1959	16
Bedrijventerrein	17
Stratenpatroon	17
Groeninrichting	18
4. Cultuurhistorische waardestelling	
Contextuele waardestelling	19
Interne waardestelling met waardestellingsrepresentatietekening	20
5. Conclusie en aanbevelingen	21
6. Bronvermelding	22

Maria Lamslag, studentnr. 6313817
Universiteit van Amsterdam, MA Erfgoedstudies
cursus: Behoud en vernieuwing in een monumentenstad
docent: Gerrit Vermeer
november 2011

info@marialamslag.nl

1. Verantwoording

Deze cultuurhistorische waardestelling is gemaakt in de context van mijn Master Erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam. De opdracht was, om een historische beschrijving en een cultuurhistorische waardestelling te schrijven van een gemeentelijk-, provinciaal- of rijksmonument, waar men een persoonlijke relatie mee had. Nu zijn er genoeg monumenten te bedenken waar ik wekelijks mee te maken heb, zoals bijvoorbeeld alleen al de panden waarin ik onderwijs volg aan de Universiteit, maar het leek mij interessant iets te kiezen waar ik minder bekend mee was en, omdat de focus daar toch zo vaak op ligt, zich ook eens buiten de Randstad bevindt. Zodoende kwam ik op mijn eigen geboorteplaats Harderwijk. Harderwijk heeft als oude Hanzestad en Zuiderzeestad een groot aantal rijksmonumenten met (relatief) grote bekendheid, zoals bijvoorbeeld de Vischpoort. Maar ook binnen Harderwijk was ik meer geboeid door minder bekende monumenten: de woonbuurt Het Nachthok. Deze boerderijachtige woningen, dichtbij het station gelegen, leken me interessant. Hoewel ik er ontelbare keren langsliep, fietste of reed, wist ik maar bar weinig over de buurt. Dankzij de behulpzame buurtbewoner en oprichter van een website over Het Nachthok, Richard Schouten, kwam ik snel meer te weten over de ontstaansgeschiedenis. Omdat er niet eerder

over Het Nachthok, de architecten of de geschiedenis van de omgeving gepubliceerd was, heb ik daarnaast veel archiefmateriaal moeten raadplegen in de Harderwijkse vestiging van het Streekarchivariaat Noord West Veluwe. Ik heb daarbij veel hulp gekregen van de eveneens zeer behulpzame medewerker Tiemen Goossen. Door middel van dit archiefonderzoek heb ik uiteindelijk dit paper kunnen schrijven, waar zowel de ontstaansgeschiedenis van de wijk aan bod komt, als een cultuurhistorische waardestelling.

Als eerst wordt de geschiedenis van Het Nachthok besproken. Daarna volgt een ‘paspoort’ van de buurt, die de kenmerken van de buurt per onderdeel, zoals de bebouwing en de ruimtelijke structuren, in afzonderlijke kaders bespreekt. In het daaropvolgende hoofdstuk geef ik een *contextuele* cultuurhistorische waardestelling van Het Nachthok, waarbij ik de buurt als geheel toets aan een vijftal deelwaarden, en een *interne* cultuurhistorische waardestelling, waarbij ik de onderdelen van de buurt ten opzichte van elkaar waardeer. Deze interne waardering wordt vervolgens met verschillende kleuren in een zogenaamde waardestellingsprepresentatietekening weergegeven. Als laatst vat ik mijn bevindingen samen en doe ik aanbeveling betreft de cultuurhistorie binnen Het Nachthok.

2. Geschiedenis

In Harderwijk, provincie Gelderland, ligt dichtbij het station een kleine buurt met de naam 'het Nachthok'. In de wijk staan 43 woningen, waarvan het grootste deel twee-onder-één-kap-woningen. De architectuur van de woningen en de bijhorende grote erven, zorgen voor een landelijke sfeer die in de directe omgeving niet te herkennen is. Drie wegen, te noemen de Weiburglaan, de Baanweg en de Westermeeenweg, omsluiten de driehoekige wijk. Daarnaast loopt het spoor parallel aan de Baanweg en grenst het oosten van de wijk aan het stationsplein. Bovendien zijn in het zuidelijke punt van de wijk en ten noorden, aan de andere zijde van de Weiburglaan, bedrijventerreinen gevestigd. Het contrast met de omgeving maakt nieuwsgierig, maar werkt ook vervreemdend. Hoewel onmiskenbaar is dat het verleden zich aan de plek heeft gehecht, is het landschap van het Nachthok niet duidelijk te 'af te lezen'. Om het landschap van de wijk te kunnen begrijpen, is het nodig de geschiedenis van het Nachthok te beschrijven.

Onderdeel van de stadswelden

Het perceel van de huidige buurt Het Nachthok, maakte oorspronkelijk deel uit van de gemeentelijke stadswelden van Harderwijk. In 1332 kregen de burgers van Harderwijk van graaf van Gelre Reinoud II

het recht hun vee te weiden op een groot weideveld dat buiten de stadsmuren van Harderwijk lag. Het gebied dat de graaf ter beschikking stelde besloeg '10 hoeven lands ten westen van de Tunselrestege'.¹ Met 'de Tunselrestege' werd de huidige weg naar Tonsel en Ermelo bedoeld. Harderwijk kreeg dus, vertaald naar de huidige straatnamen, de beschikking over het gebied ten westen van het traject Stationslaan – Oranjelaan.

Aan de oostelijke kant, ongeveer halverwege het weideveld, ontstond in de daaropvolgende eeuwen een plek waar waarschijnlijk 's nachts het vee en/of de herder overnachtte. Dit stuk grond staat vandaag de dag nog steeds bekend als 'Het Nachthok'. Hoe het stuk land nu precies gebruikt werd en hoelang het de functie van nachtverblijf gehad heeft, is niet bekend. Wel is aan het begin van de negentiende eeuw uit kaartmateriaal duidelijk dat de kenmerkende driehoekige vorm van het huidige Nachthok al bestond. De laan ten noorden van de buurt, de huidige Weiburglaan, is zelfs al op de kaart uit 1560 te zien (zie afb. pagina 9). Het spoor uit 1862 begrensd het zuiden van de wijk, maar volgt min of meer al de vorm van het oudere perceel. Hetzelfde geldt voor de begrenzing aan de westelijke kant, waar tegenwoordig de Westermeeenweg ligt. Hier liep vroeger de grens tussen het perceel

van Het Nachthok en dat van landgoed De Weiburg. Tot 1976 heeft Harderwijk een gemeentelijke stadswede gehad, het stuk land van Het Nachthok kreeg echter al eerder een andere functie.²

Van grasland naar woonwijk

Aan het begin van de twintigste eeuw kreeg het perceel plotseling een nieuwe bestemming. Het niet al te beste stuk gemeentegrond werd in 1908 uitgekozen om landarbeiders uit de binnenstad huis te vesten. De keuze was bijzonder gezien het feit dat de gemeente nog niet eerder woningen buiten de stadsmuren van Harderwijk had gebouwd. De indirecte aanleiding van de bouw was de groeiende aandacht voor hygiëne en gezondheid rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw. In 1901 kwam er een gezondheidswet en woningwet met als doel de volksgezondheid en volkshuisvesting te verbeteren. Er werden gezondheidscommissies opgericht die de huisvestingssituatie onderzochten en er werden eisen gesteld aan woningen. Onderzoek naar de situatie in Harderwijk van zo'n gezondheidscommissie in 1907, was de directe aanleiding voor de bouw van Het Nachthok. In het rapport van de commissie stonden duidelijke aanbevelingen, waaronder het advies dat de zogenaamde 'kruiwagenboertjes', de boeren zonder

Boven: Ontwerp van D.C. Tiemens met in zwart de vijf gerealiseerde woningen uit 1911 en luchtfoto uit 2011 met daarop de vier overgebleven ‘Tiemens-woningen’ in het Nachthok.

Onder: Luchtfoto anno 2011 met enkele ‘Van Lonkhuyzen-woningen’ en het ontwerp door Van Lonkhuyzen uit 1922 voor zestien dubbele woningen in Het Nachthok. De twee typen zijn hier te onderscheiden: type B is iets meer naar achter geplaatst.

paard en wagen, die onder zeer onhygiënische omstandigheden in de binnenstad leefden, beter buiten de bebouwde kom konden wonen. In de ‘Oude Stad’ van Harderwijk woonden vooral vissers en handelaars, in de ‘buitenkom’, waar oude humusrijke tuingrond lag, overwegend landarbeiders. De kruiwagenboertjes leefden grotendeels van hun verbouw, maar verrichtten ook andere losse werkzaamheden om rond te komen. Zij hadden meestal anderhalve hectare land dichtbij de stad en haalden hun inkomsten uit de verkoop van aardappelen en roggestro. De mest voor hun grond werd verzameld door de uitwerpselen van enkele varkens, geiten of kalveren bijeen te rapen, maar ook door het verzamelen van fecaliën en afval uit de stad. Dit werd allemaal opgestapeld tot mestvaalten op het erf, of bij het ontbreken daarvan, in huis.³ De gemeente ging op zoek naar een locatie voor deze boeren en koos uiteindelijk voor een stuk land op de gemeenteweide: het voorste gedeelte van de Achterste Wei, ook wel bekend als Het Nachthok, dat volgens de Raadscommissie toentertijd ‘als weiland niet tot de beste’ behoorde. Het inleveren van een stuk gemeentegrond met niet al te beste conditie was voordeliger dan het aankopen van particuliere grond.⁴ De nieuwe buurt kwam zo wel een behoorlijke afstand van de binnenstad te liggen. Behalve landgoed de Weiburg en het in 1863 geopende

station, was er geen bebouwing in de omgeving. In 1910 begon men ‘bij wijze van proef’ met de bouw van vijf dubbele woningen naar ontwerp van gemeentearchitect David Cornelis Tiemens.⁵ De woningen kregen een landelijke uitstraling met elk een eigen erf. Vanwege de woningwet en de lening die de gemeente hierdoor van het Rijk ontving, gingen de bouwplannen eerst langs de gezondheidscommissie en de minister van Binnenlandse Zaken, waardoor nog het één en ander aan het ontwerp moest worden aangepast. Vooral de eisen omtrent de watertoevoer en –afvoer zorgde voor veel correspondentie, zelfs na de oplevering van de woningen in 1911.⁶ Een krantenbericht van datzelfde jaar spreekt overigens dat het plan bestond om in totaal 26 dubbele woningen in Het Nachthok te bouwen.⁷ De tekening van architect Tiemens om het watervoorzieningsplan toe te lichten, bevestigt dit (zie afb. linksboven). Desondanks zijn de overige 21 woningen nooit gebouwd. De watervoorziening voldeed toch niet aan de eisen van de minister en er werden geen nieuwe voorschotten verstrekt.⁸ Helaas kon gemeente Harderwijk zonder subsidie niet bouwen. Bijzonder aan de woningen is dat het de eerste door de gemeente gebouwde woningen buiten de stadsmuren zijn. Anno 2011 staan er nog vier dubbele woningen in de buurt (zie afb. rechtsboven). Oorspronkelijk waren dit er vijf, maar

de woning aan Baanweg 2-4 is gesneuveld door luchtaanvallen in de Tweede Wereldoorlog.⁹

De woonwijk breidt zich uit

In 1920 werd weer het idee opgepikt om landbouwerswoningen te bouwen op Het Nachthok.¹⁰ Waarschijnlijk probeerde de gemeente vanuit hygiënisch oogpunt alsnog de boeren uit de binnenstad te krijgen. De in 1917 opgerichte woningbouwvereniging Goed Wonen nam de bouwopdracht op zich en deed een oproep tot inschrijving voor de woningen.¹¹ In eerste instantie waren er slechts acht gegadigden en zouden er tien woningen gebouwd worden.¹² De gemeente kwam toen met het voorstel om bewoners van de – al sinds 1916 onbewoonbaar verklaarde – woningen aan de Zoutkeet, voorrang te verlenen bij de inschrijving. Uiteindelijk was er behoefte aan 32 woningen.¹³ De architect van Goed Wonen, Peter Hendrik van Lonkhuyzen, maakte een nieuw ontwerp en in 1922 werden er naast de vijf bestaande woningen nog eens zestien dubbele woningen met eigen erf gebouwd. Binnen deze zestien woningen zijn twee typen woningen te onderscheiden (zie afb. onder). Er is niet voortgeborduurd op de plannen van gemeentearchitect Tiemens, omdat de watervoorziening

Luchtfoto uit 2011 met onder in beeld de dubbele woning op Baanweg 10-14, één van de twee herbouwde woningen uit 1947. Inmiddels is één woning naar achter uitgebouwd. Ook de vrijstaande woning en het rioolgemaal (in de punt van de buurt) zijn op de foto te zien. Links in beeld is het bedrijventerrein aan de overzijde van de Weiburglaan te zien, rechts in beeld het station en het bijbehorende parkeerterrein.

in het ontwerp destijds niet voldeed aan de eisen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Bovendien was het aantal woningen van 1922 gebaseerd op in-schrijvingen. Het idee van de dubbele woningen met een eigen erf heeft wel stand gehouden. Verder is er gekozen voor een geheel nieuw ontwerp (zie onderste afbeeldingen pagina 5). Ironisch is dat er direct na de oplevering meer ‘gewone’ arbeiders dan landarbeiders zijn gaan wonen, doordat de huren voor veel landarbeiders te hoog waren. Wel is interessant om te zien dat de grote erven ook de ‘gewone’ arbeiders aanspoorden om dieren te houden of andere kleine bedrijfjes op te zetten, zoals een palingrokerij.¹⁴ Anno 2011 staan er nog vijftien dubbele woningen naar het ontwerp van Van Lonkhuyzen in de buurt. Ook van deze woningen is in de Tweede Wereldoorlog, één woning verwoest, namelijk de woning aan Baanweg 10-12.¹⁵

Het Nachthok na 1922

Na de ‘Van Lonkhuyzen-woningen’ heeft er geen planmatige of grootschalige bebouwing meer plaatsgevonden in Het Nachthok. Er zijn nog wel een aantal gebouwen bijgekomen. De twee dubbele woningen aan Baanweg 2-4 en Baanweg 10-12 die in de Tweede Wereldoorlog

waren gesneuveld, zijn in 1947 weer herbouwd naar nieuw ontwerp. Daarnaast is er in de oostelijke hoek van de wijk nog een vrijstaande woning en een rioolgemaal gebouwd (zie bovenstaande afb.). De zuidwestelijke hoek van Het Nachthok veranderde na de oorlog van een leeg landschap in een volgebouwd bedrijventerrein (zie afb. pagina 6). In het plan van Tiemens was dit deel van de buurt nog gereserveerd voor woningen, maar met het ontwerp van Van Lonkhuyzen bleef de hoek oningevuld vanwege onvoldoende inschrijvingen.

Het eerste bedrijf dat zich in deze zuidwestelijke hoek vestigde, was de Kamper Electriscche Meubelfabriek (K.E.M.). In 1928 verhuisde dit bedrijf uit Kampen naar Harderwijk vanwege de betere bereikbaarheid bij het spoor. De K.E.M. bleef tot 1964 gevestigd in Het Nachthok. Er is nog niet eerder volledig gedocumenteerd welke bedrijven nog meer in deze hoek van Het Nachthok gevestigd zijn geweest. Uit archiefstukken is wel op te maken dat er rond 1951, behalve de K.E.M. ook een nettenfabriek met twee woningen was, een fabriek waar stalen ramen werden geproduceerd en een houtloods. Ook de Frisiafabriek voor metaalbewerking, die in de jaren zeventig verder zou gaan onder de naam Bagema, was al sinds 1947 in Het Nachthok gevestigd. Tot 2009 heeft het bedrijf bestaan, waarmee het waarschijnlijk het bekendste

bedrijf binnen Het Nachthok is. Turmac (later Rothmans) had er van 1953 tot 1994 een sigarettenfabriek. Afgezien van de ontwikkelingen in deze zuidelijke hoek van de buurt en de komst van een paar extra woningen, veranderde Het Nachthok als woonwijk in de naoorlogse periode niet veel. Het is vooral de omgeving van Het Nachthok die in de laatste decennia een transformatie onderging (zie afb. pagina 6). De laatste delen van de gemeentelijke stadsweiden maakten plaats voor bedrijvigheid en nieuwe woonwijken zoals de woonwijk Stadsweiden die in de jaren zeventig en tachtig werd gebouwd. Het is in deze periode dat Het Nachthok, voorheen achtergelegen in een wijds landschap, zo ingebouwd is komen te liggen. Ook de toekomst van Het Nachthok werd onzeker. In het bestemmingsplan Stadsweiden van 1971 kwamen de woningen op Het Nachthok niet meer voor. Vanwege hun slechte staat, leek sloop voor de hand te liggen. Hoewel de wil er wel was bij zowel woningstichting als gemeente, was het opbrengen van voldoende geld voor een restauratie een probleem. De jaren 1970-1975 waren dan ook onzekere jaren voor de bewoners van Het Nachthok. Tijdens een werkbezoek van staatssecretaris J.L.N. Schaefer van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in 1975, die zich tijdens zijn ambtstermijn inzette voor het herstellen van woningen

De omgeving van Het Nachthok in kaart uit 1963, 1974 en 1987. Te zien is hoe de vroegere stadsweiden plaats heeft gemaakt voor woonwijk Stadsweiden. Ook is te zien dat zich bedrijven vestigen in de zuidwestelijke hoek van Het Nachthok en ten noorden van Het Nachthok, aan de overkant van de Weiburglaan.

in plaats van sloop en nieuwbouw, werd het financieringsprobleem het Nachthok besproken.¹⁶ Bij het bezoek aan het Nachthok, kon hij zich goed voorstellen, waarom de gemeente de karakteristieke buurt wilde behouden. Hij beloofde het gemeentebestuur dan ook dat “Den Haag positief zal meedenken” als het gemeentebestuur een schetsontwerp en kostenberekening zou doorsturen van het restauratieplan.¹⁷ En Schaefer kwam zijn belofte na. In 1977 ondergingen de woningen met financiële hulp van het Rijk, alsnog een restauratie.¹⁸

Het Nachthok anno 2011

Honderd jaar later na de oplevering van de eerste woningen in Het Nachthok, is er in de omgeving vrijwel niets meer te herkennen van de vroegere stadsweiden. Alleen de vorm van de wijk, de driehoekige plattegrond van Het Nachthok lijkt een eeuwenoud element. Dit betekent niet dat de buurt cultuurhistorisch onbelangrijk is. De bouwgeschiedenis van Het Nachthok als woonbuurt, is bijvoorbeeld goed af te lezen aan de huidige bebouwing. Hoewel de woningen enigszins zijn aangepast, is de vorm van en de invulling van de buurt nog duidelijk te herleiden tot de ontwerpplannen van de architecten Tiemens en Van Lonkhuyzen. Ook de meer fragmentarische bebouwing

uit de naoorlogse periode is nog duidelijk te onderscheiden. Binnen de omgeving van de voormalige gemeentelijke stadwei, is Het Nachthok bovendien één van de weinige tastbare historische restanten. Dit betekent overigens niet dat de buurt ook automatisch gekoesterd wordt door de Harderwijkse bevolking en politiek. De buurt heeft niet altijd een even goede reputatie gehad en wordt om deze reden én vanwege haar ligging, dikwijls als een belemmering gezien. Toch lijkt er een bewustzijn te bestaan dat Het Nachthok een belangrijk onderdeel binnen de gemeentelijke geschiedenis vervult en cultuurhistorische waarde heeft. Zo zijn de woningen van Van Lonkhuyzen in 1996 aangewezen als gemeentelijk monument. Met hun rieten daken hebben ze een iconische functie voor de buurt. Er lijkt echter weinig benul te zijn van de overige cultuurhistorisch waardevolle elementen in de buurt. Zo was er voor dit onderzoek bijvoorbeeld niets bekend over de vorm van de wijk en de vroegste bebouwing. In het volgende hoofdstuk wordt daarom samengevat in welke mate de afzonderlijke elementen van Het Nachthok volgens dit onderzoek cultuurhistorisch waardevol zijn.

Noten

1 Kroes, J., ‘De historische nederzettingsstructuur van Laag - Hierden. Een studie naar de occupatievorm hoevestrokenverkaveling’ in: Gelre LXXIX, p. 14.

2 Gemeente Harderwijk, Bestemmingsplan stadswelden, 18 juni 2010, pp. 12-14. Te downloaden via de website van gemeente Harderwijk: <http://www.harderwijk.nl/web/show/id=138797/contentid=8674> <5 november 2011>.

3 De verzameling van fecaliën geschiedde in deze jaren in Harderwijk nog niet door de gemeente. ‘Woningonderzoek te Harderwijk. Verslag aan de gezondheidscommissie gezeteld te Nijkerk dor W.F.Th. Kerssen, arts, lid van de gezondheidscommissie’ november 1907, in: Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1923, met agenda, inv.nr. 3760 (NAH).

4 Rapport van de vergadering Raadscommissie van 30 december 1909, in: Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1923, met agenda, inv. nr. 3760 (NAH).

5 Rapport van de vergadering Raadscommissie van 30 december 1909 (zie noot 3), inv.nr. 3760 (NAH).

6 Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1923, met agenda, inv.nr. 3760 en Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1927, met agenda, inv.nr. 3761 (NAH).

7 ‘Goedkeuring in den Raad van het bouwplan en de indeeling der woningen op het “Nachthok”. De eerste tien woningen, welke gebouwd zullen worden, zijn reeds verhuurd. Er zullen 26 dubbele woningen komen. Bedoeling van den woningbouw op het Nachthok is, de landbouwers buiten de kom der Gemeente te brengen.’ Te vinden onder datum 23 februari 1911 in: Berends, P, Moll, J., Bosch, J.W., Kroniek van Harderwijk, 1231 – 1931, Arnhem 1968.

8 Brief 28 oktober 1912 van de minister van binnenlandse zaken aan burgemeester en wethouders Harderwijk, in: Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1927, met agenda, inv.nr. 3761 (NAH).

9 Brief 8 november 1944 van Gemeentewerken Harderwijk aan de Burgemeester van Harderwijk over de gebombardeerde woningen, in: Stukken betreffende wederopbouw van in de oorlog 1940-1945 vernielde woningen, inv.nr 656 (Arch. 44-60).

10 Besproken in de gemeenteraadsvergadering van augustus 1920, genoemd in een brief van 7 februari 1921, in: Stukken betreffende de gemeentelijke bouw- en woningverordeningen en de uitvoering daarvan, december 1917 - april 1926, inv.nr. 3784 (NAH).

11 Brief van gemeentebestuur Harderwijk aan Goed Wonen, 1 september 1920, in: Stukken betreffende de gemeentelijke bouw- en woningverordeningen en de uitvoering daarvan, december 1917 - april 1926, inv.nr. 3784 (NAH).

12 Brief Goed Wonen aan gemeente Harderwijk, 4 oktober 1920, in: Stukken betreffende de gemeentelijke bouw- en woningverordeningen en de uitvoering daarvan, december 1917 - april 1926, inv.nr. 3784 (NAH).

13 Brief van gemeente Harderwijk aan Goed Wonen, 30 november 1920. In een brief van gemeente Harderwijk aan de gezondheidscommissie te Nijkerk van 9 november 1920 staat dat er 16 dubbele woningen op het Nachthok gebouwd zullen worden voor veldarbeiders, en dat daarmee de op 27 april 1916 reeds onbewoonbare woningen, die telkens verlenging kregen van hun ontruiming, dan eindelijk ontruimt kunnen worden. Goed Wonen nam zelf initiatief om ook in nabijgelegen dorp Hierden, onderdeel van gemeente Harderwijk, een inschrijving te organiseren. In Hierden zelf bleek de vraag naar dergelijke woningen echter zo groot, dat er uiteindelijk acht dezelfde woningen gebouwd zijn aan de Zuiderzeestraatweg. Stukken betreffende de gemeentelijke bouw- en woningverordeningen en de uitvoering daarvan, december 1917 - april 1926, inv.nr. 3784 (NAH).

14 M.F. Otto, De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle april 1999 (niet uitgegeven), p. 24.

15 Brief 8 november 1944 van Gemeentewerken Harderwijk aan de Burgemeester van Harderwijk over de gebombardeerde woningen, in: Stukken betreffende wederopbouw van in de oorlog 1940-1945 vernielde woningen, inv.nr 656 (Arch. 44-60).

16 Informatie over J.L.N. Schaefer ontleend aan zijn biografische beschrijving op de website <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/schaefer> <15 september 2011>.

17 Auteur onbekend, ‘Schaefer beslist ter plekke: H’wijk mag starten met renovatie huizen Mauritslaan’, in: Schilders Nieuwsblad 29-6-1975.

18 M.F. Otto, De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle april 1999 (niet uitgegeven), p. 8. Het gaat hier overigens waarschijnlijk alleen over de woningen met rieten daken die door architect Van Lonkhuyzen zijn ontworpen. Waarschijnlijk werden gelijktijdig ook de woningen in Hierden gerenoveerd die volgens soortgelijk ontwerp van Van Lonkhuyzen zijn gerealiseerd.

3. Paspoort van Het Nachthok

Gemeentelijke stadsweiden

De stadsrechten die Harderwijk sinds 1231 had, golden slechts binnen de stadsmuren. De grond daarbuiten behoorde tot het graafschap Gelre.¹ In 1332 schonk Reinoud II, graaf van Gelre, de burgers van Harderwijk het recht om hun vee te weiden.² Het gebied dat de graaf ter beschikking stelde besloeg '10 hoeven lands ten westen van de Tunselrestege'.³ Met 'de Tunselrestege' werd de huidige weg naar Tonsel en Ermelo bedoeld. Harderwijk kreeg dus, vertaald naar de huidige straatnamen, de beschikking over het gebied ten westen van het traject Stationslaan – Oranjelaan. De plek van het huidige Nachthok lag dus ongeveer in het midden van dit gebied. In 1450 breidde Hertog Arnold de stadsvrijheid van Harderwijk uit, waardoor de stadsweiden ook binnen de rechtspraak van Harderwijk viel. In 1795 werd de weide onder toezicht van particuliere deskundigen gesteld. Zij waren gekozen door de stemgerechtigde burgers en moesten overleg plegen met de door de gemeenteraad gekozen over-weidemeesters. In 1798 kwam het beheer van de weide weer geheel in handen van het gemeentebestuur door een besluit van de burgerij. Vanaf dat moment ontvingen de stadsrentmeesters het weidegeld.⁴ Nog tot 1976 was er sprake van een stadsweide, waar de boeren in Harderwijk gemeenschappelijk gebruik van maakten. In de jaren '70 en '80 hebben de laatste weilanden plaatsgemaakt voor de woonwijk Stadsweiden. Met 8.000 inwoners is het anno 2011 een van de grootste wijken in Harderwijk.⁵

De stadsweiden bestond uit grote grasvelden met aan de waterkant rietkragen en was opgedeeld in twee delen, namelijk de Voorste en Achterste Wei, waarbij de Voorste Wei het dichtst bij de binnenstad lag en de Achterste Wei het verste weg. Een pad vormde de scheiding tussen deze weiden. In de archieven zijn meerdere namen voor het pad te vinden. Zo bestonden gelijktijdig de namen Middelweg, Middenlaan en Middelwal.⁶ Op de stadsplattegrond van Harderwijk rond 1560 is de laan nog net te zien (zie grote afb.). Ook liep

er een beek in het westen van de stadsweiden met daar langs een pad. In 1743 schijnt er dwars door de weide nog een wandelpad te zijn aangelegd met elzen aan de beide kanten.⁷ Welk pad dit precies was, is niet duidelijk. Wanneer we de kaart van Jacob van Deventer vergelijken met een negentiende-eeuwse kaart, zijn er geen nieuwe paden te herkennen (zie kleine afb.). Mogelijk paste men één van bestaande paden aan tot wandelpad. Dit kan dus het pad langs de Weibeek zijn, vroeger Weisteeg genoemd, die in het westen door de stadsweiden loopt richting Ermelo, of de genoemde Middelweg, die de Voorste en Achterste Weide scheidde. Rond 1765 verscheen er een windpapiermolen op de weide, waar zich in de loop van de achttiende eeuw bijgebouwen rondom verzamelden, zoals woningen, werkhuizen en een droogmakerij.

Rond 1796 werd de papiermolen omgebouwd tot oliemolen. Vanaf deze periode komt ook de naam Weiburg voor in de archieven en werd de Middelweg, Middelaan of Middelwal voortaan de Weiburglaan genoemd. In 1804 werd de molen afgebroken en verdween de nijverheid op de plek.⁸ Het terrein ontwikkelde zich in de negentiende eeuw tot een deftige buitenplaats. In 1887 bestond landgoed Weiburg uit een huis, erf, tuin en grond met geboomte en hakhout.⁹

1 De stadsrechten van Harderwijk werden in 1315 overigens wel iets uit gebreid waardoor een deel buiten de muren ook onder de rechtspraak van Harderwijk viel.

2 Het weiderecht bleef lange tijd uitsluitend bezit van de burgers die binnen de stadspoorten woonden en bleef beperkt tot 3 à 4 koeien per burger of burgerhuis en voor de burgemeesters nog een paard. Andere personen konden alleen paarden of andere kleine dieren de weide op laten als hier een bijzondere vergunningen voor verleend was. Alle dieren kregen een brand-merk nadat ze begin mei het land opkwamen. De eigenaren betaalden per dier een bedrag ter behoeve van het onderhoud van de weide. Er waren twee weidemeesters aanwezig die toezicht hielden op de weide. De weidemeesters werden bijgestaan door een koeherder of weiwaarder en een schoter.

P. Berends, Het Oud-Archief der gemeente Harderwijk, Harderwijk 1935, pp. 119-120.

3 Kroes, J., 'De historische nederzettingsstructuur van Laag - Hierden. Eestudie naar de occupatievorm hoevestrokenverkaveling' in: Gelre LXXIX, p. 14.

4 Berends, P., Het Oud-Archief der gemeente Harderwijk, Harderwijk 1935, pp. 119-120.

5 Gemeente Harderwijk, Bestemmingsplan stadsweiden, 18 juni 2010, pp. 12-14. Te downloaden op de website van gemeente Harderwijk: <http://www.harderwijk.nl/Gemeente/AlgemeenPaginas/Actueel2/BestemmingsplanStadsweidenGoedgekeurd.htm> <15 januari 2011>.

6 Mededeling van T. Goossens, medewerker streekarchivariaat Noord-west-veluwe, vestiging Harderwijk, januari 2011.

7 Berends 1935 (zie noot 15), pp. 119-120.

8 Voorn, H., De papiermolens in de provincie Gelderland alsmede in Overijsel en Limburg, Haarlem 1985, pp. 587-590.

9 Verkoopakte 1887: Aktenr. 198, in: Repertoire van notaris Neeb te Harderwijk 1886 – 1920, Nieuw-Archief der gemeente Harderwijk (NAH).

Naam en perceel Nachthok

Het is uit de tijd van de stadswelden dat de naam ‘het Nachthok’ is ontstaan. Waarschijnlijk werd het vee ’s avonds in deze hoek van de weide bijeengebracht om de nacht door te brengen en stond er beschutting voor het vee of voor de koeherder.¹ Hoewel het gezien de lange geschiedenis van de stadswelden wel waarschijnlijk lijkt, is het niet te achterhalen of het perceel al vanaf het begin van de stadswelde als nachtverblijf werd gebruikt. Op de vroegste kaart van Harderwijk uit 1560 valt het gebied, met uitzondering van een klein strookje land, net buiten de tekening (zie afb. pagina 9). Op het overige historische kaartmateriaal van Harderwijk zijn ook geen verwijzing te vinden: de kaarten richtten zich op de binnenstad en niet op het buitengebied. Bovendien werden dergelijke bouwwerken als een hut of eenvoudige beschutting niet getekend. Op de eerste kadastrale kaart van Harderwijk uit 1832 wordt de plek van het huidige Nachthok aangeduid met sectie D nr. 566. Helaas is het niet gelukt te herleiden of dit overeenkomt met de huidige wijk. Hoewel er ruimte is voor vermelden van de plaatselijke benaming, wordt de naam ‘het Nachthok’ niet bij de beschrijving van het kadaster opgenomen.²

¹ Otto, M.F., De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle april 1999 (uitgegeven in eigen beheer), p. 23.

² Kadasterkaart Harderwijk 1832 via de website watwaswaar www.watwaswaar.nl <16 januari 2011>. Als eigenaar wordt De Stad Harderwijk genoemd, bij het eigendom wordt ‘weideland’ opgegeven. Het perceel had een afmeting van 11.25.30 b.r.e. De Voorste Stadswelde, Achterste Stadswelde, De Tuinen, Kruidmagazijn en De Tol worden wel vermeld als plaatselijke namen.

De vorm van het perceel komt wel grotendeels overeen met de huidige vorm (zie afb. rechts). De precieze herkomst van de naam is al even onduidelijk. De eerste aanwijzing komt uit de negentiende eeuw: in een advertentie uit 1882 worden er zes percelen gras te pacht aangeboden ‘in het nachtverblijf bij de Weiburg’. In de bijbehorende akte wordt het stuk land louter omschreven als percelen op de gemeenteweide.³ Waarschijnlijk was het stuk land bij het volk wel bekend als nachtverblijf of nachthok, maar werd het nog niet als officiële naam gebruikt. Vijftien jaar later is dit anders. In een document van de grasverpachting in 1897 wordt er onderscheid gemaakt tussen percelen op het Nachthok en op de gemeenteweide.⁴ Dit is dan ook het eerste document met een letterlijke vermelding van ‘het Nachthok’. In gemeentelijke stukken na deze datum blijft de naam gebruikt worden. Hoe lang het perceel in gebruik was als nachthok blijft ook een vraag. De advertentie van 1882 lijkt te suggereren dat de functie op dat moment in ieder geval nog van toepassing was.

³ Advertentie in Overveluwsch weekblad, zaterdag 22 juli 1882, 38e jaargang nr. 30, (NAH). Verkoopakte 1882, in: Akten, uitgevaardigd door (of gebaseerd voor) het plaatselijk bestuur of waarbij het plaatselijk bestuur één der partijen is, 1812-1912, inv.nr 2393 (NAH).

⁴ Grasverpachting 1897, in: Akten, uitgevaardigd door (of gebaseerd voor) het plaatselijk bestuur of waarbij het plaatselijk bestuur één der partijen is, 1812-1912, inv.nr 2408 (NAH).

‘Tiemens-woningen’

De dubbele woningen zijn te herkennen aan hun wit gepleisterde gevels, het met rode pannen bedekte wolfdak en het houten beschot onder het wolfeind van het dak. De woning heeft wat weg van het boerderijtype hallenhuis. In de voorgevel waren oorspronkelijk ter hoogte van de verdieping vier kleine vensters met roeden aangebracht. De voorgevel had op niveau van de begane grond twee grote vensters met luiken en bovenlicht met roedes. De woningen waren oorspronkelijk ingedeeld met een woonvertrek aan de voorzijde en een deel met stal aan de achterzijde.

In de achtergevel waren dan ook grote staldeuren geplaatst. Verder was er een kelder en een zolder met bedsteden en een kleine dakkapel en was elke woning voorzien van kasten en een privaat. De dubbele woningen waren oorspronkelijk symmetrisch; de gevels en de indeling van de linker- en rechterwoning van een dubbele woning, waren aan elkaar gespiegeld. Tegenwoordig is dit beeld enigszins veranderd: de woningen hebben verschillende soorten uitbouwen en dakkapellen, de kleuren van de woningen verschillen, luiken zijn verwijderd of aangepast en het houten beschot is verlengd, waardoor de symmetrie wat verstoord is. Of het interieur van de woningen nog authentiek is, is niet bekend. Vermoedelijk zijn hier ook aanpassingen gedaan.

David Cornelis Tiemens

David Cornelis Tiemens (geb. 25 april 1878 te Arnhem, gest. 21 augustus 1954 te Arnhem), ook wel Daaf genoemd, was architect en directeur Gemeentewerken te Harderwijk, vanaf 1906 en in ieder geval tot zijn pensioen in 1943.¹ Van 1906 tot 1935 gaf Tiemens les aan de Gemeentelijke Avondschool. Hier werd hij van 1915 tot in ieder geval 1929 ook als directeur aangesteld.² Hij vervulde daarnaast nog vele nevenfuncties. Zo was hij betrokken bij de oprichting van Woningbouwvereniging Goed Wonen in 1917 en de oprichting van het Christelijk Lyceum (het huidige Christelijk College Nassau Veluwe) in 1922, was hij vertegenwoordiger van de Algemene Nederlandse Christelijke Ambtenaarsbond tussen 1921 en 1936, bestuurslid van de Oranjevereniging, ouderling in de gereformeerde kerk, commissielid van de Oudheidskamer, lid van de Geldersche Schoonheidscommissie (in ieder geval in 1920) en in 1942 lid van de Monumentencommissie in Harderwijk.³ Het is niet bekend welke opleiding Daaf Tiemens genoten heeft. Mogelijk studeerde hij in Wageningen, want in het tijdschrift Architectura uit 1900, waar hij als ‘buitenlid’ was aangenomen, werd hij vermeld als ‘bouwkundige te Wageningen’. In 1901 werd hij als buitenlid vermeld met woonplaats Arnhem. Hij woonde toen in landgoed Zijpendaal waar zijn vader rentmeester was.⁴ Zijn ouders waren Hendrik Jan Tiemens (geb. 24 juli 1848 in Apeldoorn gest. 28 april 1932 in Arnhem) en Adriana Helena Buitenweg (geb. 26 april 1849 in De Bilt, gest. 11 mei 1934 in Arnhem). In Arnhem is hij in 1904 getrouwd met Catharina Elisabeth Lensink, ook wel Cato genoemd (geb. 19 september 1878 te Arnhem, gest. 15 april 1969 te Rheden). Daaf en Cato kregen samen drie kinderen.⁵ Tiemens heeft als opzichtertekenaar gewerkt bij de Gemeentewerken van Den Haag. Daarnaast gaf hij ter plaatse les aan de Academie voor Beeldende Kunst.⁶ In Den Haag is ook het eerste kind van het echtpaar Tiemens geboren.⁷ In 1906 kwam het gezin naar Harderwijk. Daar woonden zij in een statig achttiende-eeuws herenhuis aan de Donkerstraat 44 – 46 in Harderwijk.⁸ Interessant detail is dat

Daafs echtgenote Cato, de nicht was van Peter Hendrik van Lonkhuyzen, de architect van de woningen in Het Nachthok uit 1922. De ouders van Cato waren namelijk Herman Lensink (geb. 10 oktober 1849 te Arnhem, gest. onbekend) en Peter Hendriks tante Hendrina van Lonkhuyzen (geb. 1850 te Heteren, gest. 17 april 1921 te Arnhem).⁹ Daarnaast is het aardig om te vermelden dat de broer van Daaf Tiemens, Hendrik Jan Tiemens, ook wel Hend genoemd, architect te Arnhem was en het hoofdgebouw van Sanatorium Sonnevank te Harderwijk heeft ontworpen.¹⁰

Nachthok binnen het oeuvre van Tiemens

Tiemens rol als gemeentearchitect en directeur gemeentewerken, hield vooral het begeleiden en goedkeuren van bouwplannen in, maar ook het adviseren over grondaankoop, wegenbouw en bosbouw. Hij ontwierp daarnaast een riool voor de gemeente en een uitbreidingsplan voor de gemeentelijke begraafplaats. Voor zijn verdediging- en herstelmaatregelen voor en na de watervloed van 13 en 14 januari 1916, ontving hij een bronzen “Ereteken ter erkenning van uitstekende daden” van Koningin Wilhelmina.¹¹ Tiemens ontwierp slechts een aantal gebouwen als gemeentearchitect, waaronder de woningen in Het Nachthok, de gemeentelijke vischafslag in 1913 aan de Havendam, het gemeentelijk slachthuis in 1918 ten noorden van de Weiburglaan, de Vakschool voor Meisjes in 1922 (m.u.v. de gevel) aan de Stationslaan 115 en de Eierhal in 1929 op het terrein van de Hortus.¹² Helaas zijn de gemeentelijke vischafslag, het gemeentelijk slachthuis en de eierhal inmiddels afgebroken.¹³ De woningen van Tiemens in Het Nachthok zijn hiermee dus niet alleen één van de weinig gebouwde, maar inmiddels ook één van de weinig overgebleven bouwwerken van zijn hand. Mogelijk was hij ook verantwoordelijk voor meer gemeentelijke woningen, behalve het Nachthok, maar dit is tot dusver niet bekend.

1 David Cornelis Tiemens wordt vermeld in de pensioensgrondslagen 1915, 1918, 1919, 1920, 1922, 1932, 1936 en 1942 als gemeentearchitect. Met ingang van 1 mei 1943 pensioen. Personeelsdossiers der gemeente, 1913-1943, alfabetisch geordend op naam. Vindplaats: Nieuw-Archief der gemeente Harderwijk (NAH), inventarisnummer 736. Uit een krantenbericht blijkt dat Tiemens in 1943 al achtendertig jaar in dienst was bij de gemeente Harderwijk. Dit betekent dus dat hij in 1905 is begonnen. Artikel in de Veluwe Courant: Op vrijdag 7 mei 1943 neemt de heer D.C. Tiemens, directeur gemeentewerken hier ter stede afscheid i.v.m. zijn pensionering. Hij heeft gedurende 38 jaar zijn krachten aan Harderwijk gewijd. Datum 8 mei 1943, vindplaats: Stadsmuseum Harderwijk, volgnr.: FR 1059.

2 Personeelsdossiers der gemeente, 1913-1943, alfabetisch geordend op naam. Vindplaats: Nieuw-Archief der gemeente Harderwijk (NAH), inventarisnummer 736.

3 M. van Steenwijk, Van Latijnse school tot Chr. College, Harderwijk 1979, over de oprichting van het huidige Christelijke College Nassau Veluwe; M.F. Otto, De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle 1999 (niet gepubliceerd), pp. 20-21. Vindplaats: Streekarchivariaat noord west veluwe, vestiging Harderwijk, over de oprichting van woningbouwvereniging Goed Wonen; F.W.J. Scholten, Honderd jaar Gelre: vereniging tot beoefening van Gelderse Geschiedenis, 1997 Hilversum, p. 265, geraadpleegd via books.google.com <20 augustus 2011> en Monumentencommissie te Harderwijk, (1923) 1942 - 1944 (1946), inventarisnummer 5015, geraadpleegd via www.archieven.nl <20 augustus 2011>, over het Lidmaatschap bij de schoonheidscommissie en monumentencommissie; Commissie van georganiseerd overleg tussen het bestuur en het personeel der gemeente in de gemeente Harderwijk, 1921 – 1941, inventarisnummer 5009, geraadpleegd via www.archieven.nl, over zijn functie als vertegenwoordiger Christelijke Ambtenaren Bond.

4 Vermelding uit 1900 in: Architectura 1900, jg. 8, nr. 44, p. 355, te raadplegen via: <http://libserv.tudelft.nl/tresor/books/Architectuur/> <20 augustus 2011>. Vermelding 1901: online te raadplegen via: [http://nl.wikisource.7val.com/wiki/Anoniem/Ledenlijst <20 augustus 2011>_5 Hendrina \(Henny\) Tiemens, geb. 16 oktober 1905 te 's-Gravenhage, gest. onbekend.](http://nl.wikisource.7val.com/wiki/Anoniem/Ledenlijst_<20_augustus_2011>_5_Hendrina_(Henny)_Tiemens,_geb._16_oktober_1905_te_'s-Gravenhage,_gest._onbekend.)

Adriana Helena (Zus) Tiemens, geb. 12 november 1908 te Harderwijk, gest. 7 februari 1997, plaats onbekend.

Herman Hendrik Jan (Pem) Tiemens, geb. 11 mei 1912 te Harderwijk, gest. 14 november 1946 te Amsterdam.

Genealogie van de familie Tiemens te raadplegen via: <http://www.familie-tiemens.nl/> <20 augustus 2011>.

6 Krantenartikel over aanstaande 25-jarig jubileum van D.C. Tiemens, in: Onbekende plaatselijke krant, 28 januari 1931. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.

7 Uit de kop van het krantenartikel is uit te maken dat Tiemens voor Harderwijk in Den Haag woonde. Bovendien is het oudste kind van Tiemens in Den Haag geboren.

Auteur onbekend, 'Benoemd tot Gemeente-architect de heer D.C. Tiemens van Den Haag', in: Kroniek van Harderwijk, datum onbekend. Vindplaats: Stadsmuseum Harderwijk, volgnr.: FR3603,

8 Verkoopakte huis en erf Donkerstraat. Aktedatum: 11-7-1908, Aktenr.: 6762, Vindplaats: (NAH).

9 Genealogie van Van Lonkhuijsen, geraadpleegd via: <http://www.genealogieonline.nl/genealogie-van-lonkhuijsen/> <20 augustus 2011>.

10 Informatie van Willem Tiemens, te raadplegen op zijn persoonlijke website over de familiegeschiedenis: <http://home.kpn.nl/witie/index2.html> <20 augustus 2011>.

11 Vermelding in Kroniek van Harderwijk, datum onbekend. Vindplaats: Stadsmuseum Harderwijk, volgnr.: FR 3608.

12 Krantenartikel over aanstaande 25-jarig jubileum van D.C. Tiemens, in: Onbekende plaatselijke krant, 28 januari 1931. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.

Jan Vredenberg, Monumentengids Harderwijk, Utrecht 2005, p. 131.

13 De gemeentelijke vischafslag is in 1972 gesloopt, het gemeentelijk slachthuis in 1975 en de Eierhal in 1986. Bronnen: Liek Mulder, Harderwijk, gave stad. Surfend door de geschiedenis. Historische brochure Harderwijk, Gemeente Harderwijk 2001 en krantenartikel over de afbraak van de Eierhal in: S.N., 23 oktober 1986. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.

‘Van Lonkhuyzen-woningen’

De woningen uit 1922 zijn te herkennen aan de bakstenen gevels en de rieten schilddaken met schoorstenen aan de buitenzijde. De gevels van de woningen zijn niet allemaal hetzelfde; Van Lonkhuyzen ontwierp twee woningtypen die hij min of meer symmetrisch in de wijk plaatste. Het grootste verschil tussen de twee woningtypen is het ontwerp van de gevels. Bij type A is de voordeur in de zijgevel geplaatst. De voorgevel heeft in het midden een dakkapel met vier kleine rechthoekige vensters. Op het niveau van de begane grond zijn er in totaal nog zes vensters. Per woning zijn dit dus twee kleine vensters en één groot venster. Alle vensters zijn voorzien van roeden. Bij type B is de voordeur aan de buitenzijde van de voorgevel te vinden. De gevel heeft verder in het midden een kleinere dakkapel met twee kleine rechthoekige vensters.

Daarnaast is er aan beide kanten van de gevel een kleine halfronde dakkapel geplaatst. Op het niveau van de begane grond zijn er per woning een groot en een klein venster in de voorgevel. Ook hier zijn alle vensters voorzien van roeden. Oorspronkelijk hadden de woningen op de begane grond een woonkamer met aangrenzende slaapkamer, een goot en een deel met koestal en varkenshok. Verder was er een kelder en een zolder met hooiberging en twee slaapkamers. Ook deze dubbele woningen waren symmetrisch, waarbij de gevels en de indeling van de linker- en rechterwoning gespiegeld waren. Al vrij snel bleek echter dat de meeste bewoners liever een extra woonvertrek hadden in plaats van een deel en een stal. Daarom werd reeds voor de oorlog in vele woningen op Het Nachthok de deel verbouwd tot woonvertrek. In 1949 was dat al in de meeste woningen gebeurd.¹ Ook later zijn er nog veel aanpassingen gedaan, zowel bij alle woningen, zoals de renovatie in 1977, als in afzonderlijke gevallen. Hierdoor is ook bij de woningen van Van Lonkhuyzen het oorspronkelijke samenhangend geheel iets verstoord.

¹ M.F. Otto, *De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk*, Zwolle april 1999 (niet uitgegeven), p. 24.

Peter Hendrik van Lonkhuyzen

Peter Hendrik van Lonkhuyzen (geb. 11 januari 1887 te Heteren, gest. 24 maart 1944 te Harderwijk) was architect te Harderwijk van 1912 tot 1944. Zijn ouders waren Johan van Lonkhuyzen (geb. 1849 te Heteren, gest. 15 april 1914 te Wageningen) en Naleke Hijnekamp (geb. 1851 te Wageningen, gest. 27 februari 1914 te Wageningen).¹

Peter Hendrik behaalde in 1905 zijn diploma aan de hbs in Wageningen. Hij ging daarna in de leer bij de beroemde architect Karel Petrus Cornelis de Bazel (1869-1923) en later bij Hendrik Jan Tiemens in Arnhem, leerling van de eveneens befaamde architect Hendrik Petrus Berlage (1865-1934) en broer van de Harderwijker gemeentearchitect Daaf Tiemens.² In 1912 haalde Van Lonkhuyzen het diploma vaktekenen, waarna hij zich als architect in Harderwijk vestigde. Daarnaast was hij leraar aan de gemeentelijke Avondschool. Bovendien werkte Van Lonkhuyzen – in ieder geval – van 1913 tot 1915 als architect voor de in 1912 opgerichte woningbouwvereniging Volkswelvaart.³ In 1916 trouwde hij met Charlotttha Sophia Rothuizen (geb. 15 december 1890 te Doorwerth, gest. 7 maart 1991 te Harderwijk).⁴ Zij kregen samen vier kinderen. Het gezin heeft in Harderwijk aan de Vijhestraat 30 gewoond, de Donkerstraat 48 en Stationslaan 4.⁵ In 1917 maakte Van Lonkhuyzen deel uit van het oprichtingscomité van de woningbouwvereniging Goed Wonen, waar hij van 1918 tot 1942 ook werkte als architect.⁶ Daarnaast werd Van Lonkhuyzen in 1917 directeur van de Harderwijker Bouwmaatschappij.⁷ Deze bouwmaatschappij was in 1910 opgericht met als doel het bouwen van ‘villa’s, heerenhuizen, burgerhuizen en andere gebouwen’, maar ook het huren, kopen en verkopen van deze panden, het ruilen van onroerende goederen en het handelen in bouw materiaal.⁸ Van Lonkhuyzen ruilde in 1932 daarnaast de functie van leraar in voor de functie van voorzitter schoolbestuur bij de Ambachtschool, de opvolger van de gemeentelijke Avondschool. Bovendien vervulde hij nog verschillende nevenfuncties, zoals bestuurslid van de Oranjevereniging en ouderling in de gereformeerde kerk te Harderwijk. Van Lonkhuyzen stierf in 1944 aan een longontsteking. Met luchtaanvallen op Harderwijk, een half jaar na zijn sterven, is het huis van familie Van Lonkhuyzen aan de Stationslaan in vlammen opgegaan. Zijn bouwarchief ging hierbij ook verloren.⁹

Nachthok binnen oeuvre Van Lonkhuyzen

Van Lonkhuyzen is verantwoordelijk voor een groot aantal gebouwen in Harderwijk. Aan het begin van zijn loopbaan heeft hij voornamelijk voor woningbouwverenigingen gewerkt. Voor woningbouwvereniging Volkswelvaart ontwierp Van Lonkhuyzen woningen aan de Kuipwal. Als enige architect bij de vereniging Goed Wonen was hij verantwoordelijk voor alle ontwerpen van deze woningbouwvereniging: de woningen aan de Prins Mauritslaan, de Prins Frederik Hendriklaan en de Graaf Ottolaan, de woningen met rieten daken in Het Nachthok, en de woningen in Hierden aan de Zuiderzeestraatweg, die overigens in iets aangepast ontwerp herhalingen van de Nachthokwoningen zijn.¹⁰ Alle woningen waren arbeiderswoningen. Omdat de woningbouwverenigingen betrekkelijk weinig gebouwd hebben, zijn de gebouwen van Van Lonkhuyzen hiermee ook kenmerkend geworden voor de beginfase van de sociale woningbouw in Harderwijk.¹¹ Daarnaast heeft Van Lonkhuyzen in samenwerking met het bedrijf van zijn schoonfamilie G.C. en J. van Rothuizen een groot aantal woningen voor de middenstand ontworpen voor woningbouwvereniging Patrimonium.¹² Daarnaast tekende Van Lonkhuyzen ook heel wat luxe (vrijstaande) woningen en villa’s en semi-openbare gebouwen, zoals een kerk, militair tehuis, de voormalige Meisjesschool,

een middelbare school, een hotel en een fabriek als zelfstandig architect en directeur van de Harderwijker Bouwmaatschappij. Veel van Van Lonkhuyzens gebouwen zijn gesitueerd aan de Oranjestaan en Stationslaan. De woningen zijn te herkennen aan het decoratief gebruik van metselwerk en de steil hellende daken. De meest in het oog springende gebouwen van Van Lonkhuyzen, zijn misschien wel de voormalige Vakschool voor Meisjes uit 1920 en het Christelijk Lyceum uit 1922, met herkenbare elementen uit de stijl van De Bazel, beiden gelegen aan de Stationslaan. Het Christelijk Lyceum lijkt zelfs heel sterk op het kantoorgebouw van de Nederlandse Heidemaatschappij in Arnhem dat in 1913 is ontworpen door De Bazel en waar J.P. van Lonkhuyzen, de broer van Peter Hendrik, directeur van was.¹³ De woningen in Het Nachthok zijn als voorbeeld van sociale woningbouw niet uitzonderlijk te noemen binnen het oeuvre van Van Lonkhuyzen. Wel zijn het daarbinnen de enige woningen die hij voor landarbeiders heeft ontworpen zijn en daarom een agrarisch uiterlijk heeft gegeven.

1 Overlijdensakten van Peter Hendrik van Lonkhuyzen, Johan van Lonkhuyzen en Naleke Hijnekamp, geraadpleegd via <http://www.genealogieonline.nl/genealogie-van-lonkhuyzen/11350.php> <20 augustus 2011>.

2 Katern ‘Harderwijk. Stad vol geschiedenis’, in: Monumenten, jaargang 13, nr. 1/2, januari, februari 2010.

3 M.F. Otto, De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle april 1999 (niet uitgegeven), pp. 9, 179.

4 Huwelijksakte Peter Hendrik van Lonkhuyzen via <http://www.genlias.nl/nl/searchDetail.jsp?val=38&xtr=10732747&vgr=1> <20 augustus 2011> en grafzerk Peter Hendrik van Lonkhuyzen en Charlotttha Sophia Rothuizen <http://www.online-begraafplaatsen.nl/zerkeasp?command=showgraf&bgp=617&grafid=313383&char=R&view=cv100> <20 augustus 2011>.

5 Johan Pieter geb. Harderwijk 23 november 1916, Janny Charlotte, geb. 7 november 1919, Nanne Gustaaf, geb. 19 augustus 1921 en Charlotte Marie, geb. 25 oktober 1925. Informatie ontvangen van N.C.R de Jong, oud-voorzitter Oudheidkundige Vereniging Harderwijk ‘Herderewich’.

6 M.F. Otto, De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle april 1999 (niet uitgegeven), pp. 171-172.

7 In krantenberichten vanaf 1917 genoemd als directeur. Voor de tijd was A. L. Willemsen directeur van de Harderwijker Bouwmaatschappij. Kranten geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.

8 Krantenbericht over de oprichting van de Harderwijker Bouwmaatschappij, in: onbekende plaatselijke krant, 30 juli 1910. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.

9 Katern ‘Harderwijk. Stad vol geschiedenis’, pp. 22-24’ in: Monumenten, jaargang 13, nr. 1/2, januari, februari 2010.

10 F. Otto, De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle april 1999 (niet uitgegeven), pp. 20, 25.

11 De woningbouwverenigingen Volkswelvaart en Goed Wonen hebben betrekkelijk weinig gebouwd. De landelijk vastgestelde huren waren erg hoog en de besturen van de verenigingen werden grotendeels gerund door vrijwilligers. Bovendien was er materiaalschaarste na de Eerste Wereldoorlog. F. Otto, De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk, Zwolle april 1999 (niet uitgegeven), pp. 26-27.

12 Bericht van aanbesteding voor respectievelijk 86 eengezinswoningen, 50 woningen en 24 arbeiderswoningen in onbekende plaatselijke kranten van 13 mei 1920, 22 maart 1924 en 23 mei 1925. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.

13 Katern ‘Harderwijk. Stad vol geschiedenis’, p. 23’ in: Monumenten, jaargang 13, nr. 1/2, januari, februari 2010.

Herbouwde woningen 1947

De woningen die in de Tweede Wereldoorlog zijn gesneuveld, zijn na de oorlog door de woningbouwstichting weer opgebouwd, echter volgens nieuw ontwerp van architect F.W. Bultman.¹ Op Baanweg 2-4 en Baanweg 10-12 zijn daarom twee afwijkende dubbele woningen te herkennen. De bakstenen woningen zijn opgezet als eenlaags dwarshuis, met tuitvormige zijgevels en een zadeldak belegd met rode pannen. De voorgevel van de dubbele woning is per woning voorzien van een groot venster aan de ene zijde van de voordeur en een kleiner venster aan de andere zijde. De vensters en voordeur hebben allen een bovenlicht. Het bovenlicht bij de voordeur is voorzien van een eenvoudig snijraam. Daarnaast is er een hanenkam of strek boven de vensters en de deur gemetseld. Boven de voordeur, op het niveau van de verdieping, is een houten dakhuis of dakkapel geplaatst dat aansluit op het metselwerk van de gevel. In het midden van de dak, te midden van de twee woningen, bevindt zich de schoorsteen. Het dak loopt iets over de muur en heeft een hanggoot. De woning aan Baanweg 2 heeft een uitbouw aan de achterzijde.

Onbekend is hoe deze woningen zich verhouden tot het oeuvre van de architect en de landelijke ontwikkelingen binnen de wederopbouwarchitectuur. De woningen hebben wel een traditioneel uiterlijk, die ook voorkomt bij wederopbouwstromingen als de Delftse School.

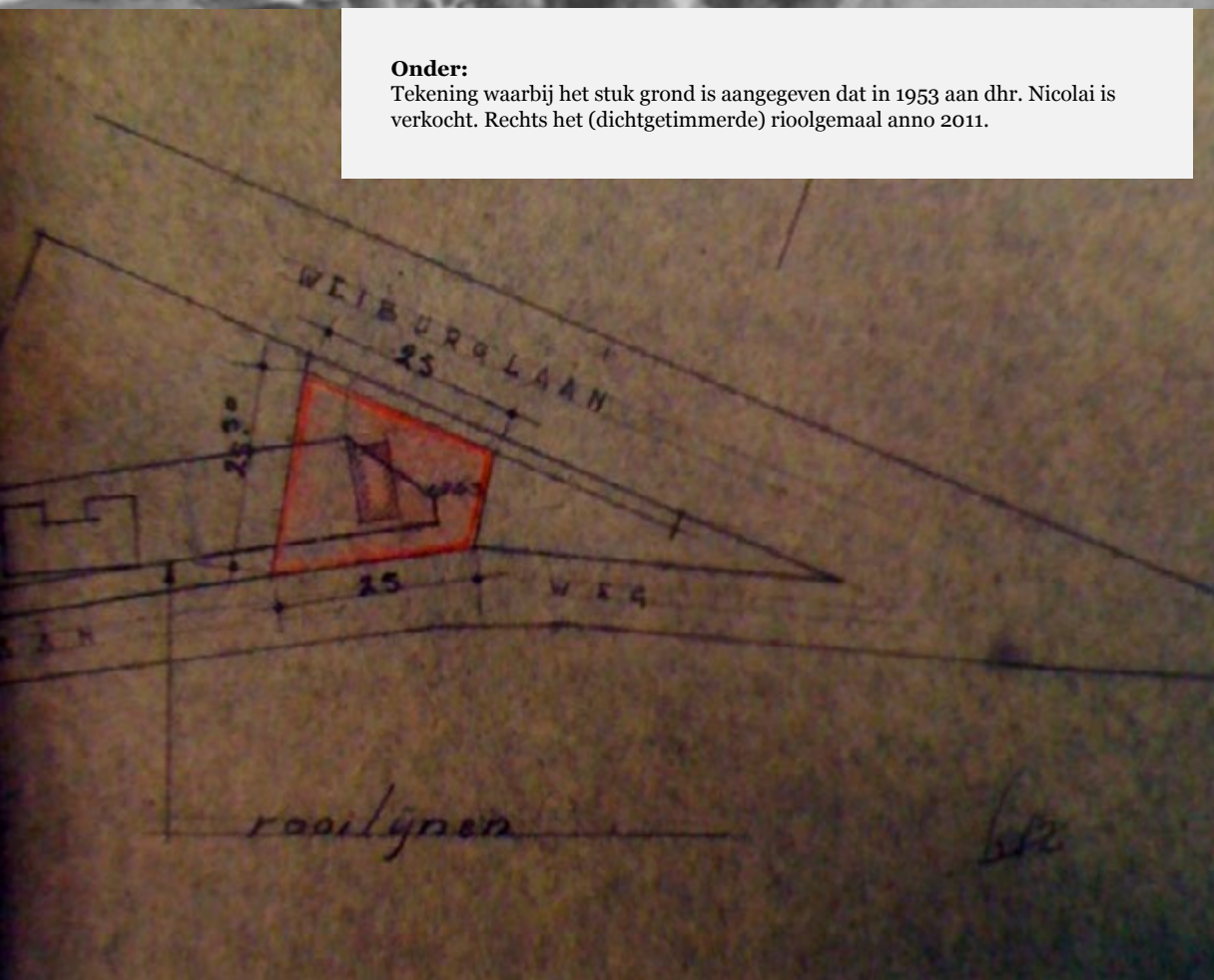
¹ 'Herbouw twee woningen Baanweg V 7686', in: *Stukken betreffende de bouw van woningwetwoningen*, Archief 1944-1960 Gemeente Harderwijk, inv.nr. 691.

Onder:

Tekening waarbij het stuk grond is aangegeven dat in 1953 aan dhr. Nicolai is verkocht. Rechts het (dichtgetimmerde) rioolgemaal anno 2011.

Vrijstaande woning 1954 en rioolgemaal 1959

De woning in het meest oostelijke punt van de wijk en het pomphuisje ten noorden van deze woningen, zijn ook in de wederopbouwperiode gebouwd. De vrijstaande woning aan Baanweg 1 is waarschijnlijk in 1954 gebouwd als particulier woonhuis voor de heer S. Nicolai, bedrijfsleider van de stalenramenfabriek Rimba aan de Baanweg. Hij woonde al vanaf 1948 in een noodwoning op het perceel, dat hij in erfpacht had bij gemeente Harderwijk. In 1954 kreeg hij toestemming het stuk grond te kopen van de gemeente en er een huis te bouwen.¹ De woning kenmerkt zich door de bakstenengevels, het iets over de muur uitschietende zadeldak, belegd met bruine pannen. De voorgevel van de woning is gericht naar de Baanweg en heeft een voordeur en een groot venster op de begane grond. Ter hoogte van de verdieping bevinden zich drie kleinere vensters in de voorgevel. Aan de linkergevel is tegenwoordig een uitbouw gecreëerd. De overige gevels liggen nog vrij en zijn voorzien van vensters. De architectuur van de woning komt zeer eenvoudig en zakelijk over en lijkt hiermee minder op de wederopbouwoningen in de stijl van de Delfse school. Het is tot nu toe onbekend wie de architect van de woning is.

Het pomphuisje is gereed gekomen in 1959. Dit pomphuisje werd aangelegd in verband met de geplande aanleg van een riool in de omgeving van de Weiburg en de latere wijk Stadsweiden. De opbouw van het huisje is eenvoudig; het is een klein eenlaags gebouw met een zadeldak met vlakken van ongelijke helling, belegd met grijze pannen. De gevel aan de Baanweg is voorzien van een deur en een klein tralievenster. De gevel naar de Weiburglaan bestaat uit vijf grote vensters met daaronder een plint van decoratief tegelwerk. De laatste jaren is deze gevel echter dichtgetimmerd. De oostelijke gevel van het huisje is voorzien van een deur en decoratief metselwerk; rechtsboven zijn in een stervorm gaten aangebracht, vermoedelijk ter ventilatie. Het nutsgebouw lijkt in zijn architectuur op een op 'shake hands' combinatie van functionalisme en de traditionalistische Delftse school waar aandacht was voor decoratieve elementen. Het is onbekend wie de architect was van het gebouw.

¹ Stukken betreffende verkoop van onroerende goederen N-O, Archief 1944-1960 Gemeente Harderwijk, inv.nr. 147.

Bedrijventerrein

Het bedrijventerrein in de zuidelijke hoek van de wijk, bestaat grofweg in vier volumes. Drie daarvan zijn gesitueerd aan de Baanweg, het vierde aan de Landbouwweg. De vier volumes zijn in bijgaande tekeningen te onderscheiden (zie afb.). Daarnaast bevindt zich, ingeklemd tussen de bedrijven, een dubbel woonhuis uit 1951. Dit woonhuis is oorspronkelijk gebouwd voor personeelsleden van de Nettenfabriek, die toentertijd aan de Landbouwlaan gevestigd was. Het dubbele woonhuis heeft een zeer sober en ‘arm’ uiterlijk; er is geen gebruik gemaakt van dure materialen of technieken.

Stratenpatroon

Het stratenpatroon binnen Het Nachthok is ontstaan bij de inrichting van het perceel als woonbuurt. De Weiburglaan vormde de natuurlijke begrenzing ten noorden van de buurt. Tiemens ontwierp in 1911 een stratenpatroon voor de hele buurt met 21 dubbele woningen. De Weiburglaan werd hierbinnen gehandhaafd als noordelijke grens van de buurt. De weg parallel aan het spoor kreeg de naam Baanweg. Uiteindelijk zijn maar vijf woningen uit het ontwerp daadwerkelijk gerealiseerd waardoor ook de meeste straten niet zijn aangelegd. Alleen de aanzet van een straat is gerealiseerd (zie afb. pagina 5). Dit kleine straatje liep parallel aan de Weiburglaan en liep uit in een nog open terrein van Het Nachthok. Het kreeg indertijd nog geen naam. De vijf gerealiseerde woningen hielden adres aan de Weiburglaan of aan de Baanweg. Pas in 1986 is er een naam voor deze straat geïntroduceerd, namelijk de Tarwelaan. De overige huidige straten, de Roggelaan, de Landbouwlaan en de Haverlaan, zijn in 1921 ontstaan toen Van Lonkhuyzen met zijn nieuwe ontwerp de buurt uitbreidde.¹ Het westen van Het Nachthok, wordt pas sinds een paar decennia afgeschermd door een geluidsmuur met daarnaast de Westermeenweg. De weg volgt wel de oorspronkelijke begrenzing tussen het vroegere perceel van Het Nachthok en landgoed De Weiburg.

¹ P. Mesker, N. de Jong, Van Heeraaltszstraat tot Triasplein. Het straatnamenboek van Harderwijk en Hierden. Harderwijker Reeks 1999, pp. 129-130.

Groeninrichting

Het openbaar groen in Het Nachthok bestaat uit het struikgewas en de bomen langs de Weiburglaan en de Baanweg. Mogelijk was voor de oorlog de baanweg aangeplant met een dichte rij bomen. Uit archiefmateriaal blijkt namelijk dat men 200 bomen aanbesteedde, om het zicht op de wijk vanuit het spoor gezien, te ontnemen.¹ De bomen die nu nog aan de Baanweg aanwezig zijn, zouden nog de restanten van deze aanplant kunnen zijn. De overige bomen zouden met de luchtaanvallen uit de Tweede Wereldoorlog gesneuveld kunnen zijn. De groeninrichting binnen Het Nachthok bestaat verder voornamelijk uit privébezit, namelijk de erven bij de woningen. Zowel de woningen van architect Tiemens als van Van Lonkhuyzen zijn geplaatst op kavels van ongeveer 1000 m². De twee herbouwde woningen uit 1947 hebben de afmetingen van hun oorspronkelijke erf gehouden. De woningen uit 1951 die bij de Nettenfabriek hoorden, waren ten tijde van hun bouw

tussen de Frisiafabriek en de houtloods van K.E.M. gebouwd, echter met meer tussenruimte dan in de huidige situatie. De achterzijde van de woningen lag namelijk nog vrij. Hoe lang deze toestand heeft bestaan, is niet bekend. Inmiddels staat de dubbele woning niet meer vrij, maar ingeklemd tussen het voormalige Bagema-gebouw en de machinefabriek. De woningen hebben, vergeleken met de overige woningen op Het Nachthok, een zeer kleine voor- en achtertuin. De woning aan Baanweg 1 is gebouwd op de ‘kop’ van de wijk, op een perceel die Tiemens in zijn plan uit 1910 al afgebakend had en oorspronkelijk bedoeld was voor openbaar groen. De woning had bij de bouw dan ook rondom een redelijk groot erf. Inmiddels is dit erf door uitbouw van de woning, kleiner geworden.

¹ Briefwisseling tussen de B&W Harderwijk en Vereniging “Harderwijk Vooruit” in juli 1924. Vindplaats: Archief Harderwijk. Inventarisnummer onbekend

4. Cultuurhistorische waardestelling

Deze cultuurhistorische waardestelling van Het Nachthok begint met een zogenaamde *contextuele* waardestelling die zal ingaan op de buurt als *geheel*. Daarna wordt in een *interne* waardestelling omschreven welke elementen *binnen* de buurt hoog, positief of indifferent van cultuurhistorisch belang geacht worden ten opzichte van elkaar. Om in te schatten in welke mate de buurt en elementen cultuurhistorisch waardevol zijn, is er gekeken naar algemene historische waarden, samenhang en stedenbouwkundige waarden, architectuurhistorische waarden, bouwhistorische waarden en waarden vanuit de gebruiksgeschiedenis. Deze deelwaarden zijn vervolgens getoetst aan gaafheid en zeldzaamheid. Bij de toetsing van gaafheid en zeldzaamheid wordt eerst gezocht naar lokale vergelijkbare voorbeelden en vervolgens naar voorbeelden elders in het land.

Contextuele waardestelling

• *Algemene historische waarden*

De buurt is een uitdrukking van zowel een landschappelijke als bestuurlijke ontwikkelingen. Het Nachthok heeft namelijk nog min of meer dezelfde plattegrond als het perceel op de vroegere stadswede, een functie die alleen kon bestaan dankzij de kwaliteit van het landschap. Daarnaast is de geschiedenis van Het Nachthok onlosmakelijk verbonden met politieke besluiten. De grenzen van het perceel en de functiewijzing naar woonwijk zijn hier voorbeelden van, maar ook het gegeven dat de woningen direct gevolg zijn van landelijke wet- en regelgeving en plaatselijke politiek. Het Nachthok is tevens van belang vanwege de leesbaarheid van haar geschiedenis. De vorm van de buurt met de begrenzing van de Weiburglaan zijn bijvoorbeeld belangrijke historische elementen: zij vinden hun oorsprong in de functie van gemeentelijke stadswei. Daarnaast is uit vrijwel elke fase van haar ontwikkeling nog wel bebouwing te vinden: de woningen van Tiemens als eerste bebouwing, de overgebleven bomen aan de Baanweg als restant van de oorspronkelijke laan, de woningen van Van Lonkhorst als tweede bebouwing, en in de herbouwde woningen, de woningen uit 1951 en 1954 en de vestiging van bedrijven de wederopbouwperiode.

De buurt is daarnaast van belang, omdat een groot deel van de woningen uitdrukkingen zijn van typologische ontwikkelingen. Landelijk behoren de woningen uit 1911 en 1922 tot de zogenaamde ‘woningwetwoningen’, die volgens de nieuwe inzichten betreft hygiëne en welzijn gebouwd werden. Het is bijzonder dat de situatie uit 1922 tegenwoordig nog erg goed te herkennen is en dat bijvoorbeeld de erven in de tussentijd niet verkaveld zijn tot percelen voor nieuwe woningen. Voor de lokale geschiedenis heeft de buurt daarnaast een pioniersrol, omdat het de eerste gemeentelijke bebouwing buiten de stadsmuren was.

Lokaal gezien zijn de Tiemenswoningen één van de vroegste voorbeelden van bebouwing die naar aanleiding van de woningbouw-wet tot stand is gekomen, maar ook nationaal kan dit gesteld worden. Pas na de Eerste Wereldoorlog werd er op grotere schaal volgens de nieuwe principes gebouwd, waardoor de meeste woningwetwoningen in de jaren twintig tot stand zijn gekomen. De Tiemenswoningen uit 1911 zijn daarom van algemene historische waarde.

• *Samenhang en stedenbouwkundige waarden*

De ontwerpen van Tiemens en Van Lonkhuyzen zijn totaalontwerpen geweest, waarbij zowel een ontwerp voor de woningen met hun erven is gemaakt, als voor de openbare ruimte zoals het groen en het stratenpatroon. Ook de samenhang tussen de verschillende ontwerpen is een bijzondere kwaliteit. Deze is tot stand gekomen doordat Tiemens’ idee van dubbele woningen met grote erven, zowel bij Van Lonkhuyzen als bij de herbouwde woningen in 1947 is gehandhaafd.

Als eerste gemeentelijke bebouwing buiten de stadsmuren, is Het Nachthok ook een belangrijk onderdeel in de stedenbouwkundige ontwikkeling van Harderwijk. De bouw van Het Nachthok past in het patroon van staduitbreiding buiten de stadsmuren na 1910, die dwars op de uitvalsweg Stationslaan/Oranjelaan gesitueerd werd (bijv. Wilhelminalaan, Prins Hendriklaan).

De buurt is bovendien historisch-ruimtelijk zeer interessant omdat de vorm van het oude perceel van de stadswei nog goed is af te lezen en de grenzen met de spoorlijn en de eeuwenoude Weiburglaan nog bestaan. Het perceel van Het Nachthok is mogelijk, samen met een deel van het perceel van naastgelegen villa Weiburg, het enige cultuurhistorische restant van de oude gemeentelijke stadswei. In de nieuwe woonwijk Stadswelden zijn namelijk vrijwel geen structuren van de stadswei bewaard gebleven. Daarnaast zijn de straten in de wijk zijn duidelijk te herleiden naar de ontwerpen van architecten Tiemens en Van Lonkhuyzen.

• *Architectuurhistorische waarden*

Landelijk gezien zijn de woningen binnen Het Nachthok niet van hoge architectuurhistorische waarde. De architectuur van de woningen heeft geen wezenlijke rol gespeeld binnen een landelijke ontwikkeling. Het agrarische karakter bij de woningen van Tiemens en Van Lonkhuyzen, is echter wel bijzonder voor woningwetwoningen. Dit komt landelijk gezien niet vaak voor. Lokaal gezien zijn deze woningen wel van architectuurhistorisch belang. Dit komt doordat de woningen voor lokale begrippen één van de weinige voorbeelden zijn de woningwetwoningen. De woningen van Tiemens en Van Lonkhuyzen zijn bovendien met veel oog voor detail uitgevoerd, op ingetogen en ambachtelijke manier, waardoor de woningen zeker lokaal gezien

als hoogwaardig esthetisch gekenmerkt kunnen worden. Helaas is er inmiddels het een en ander aangepast, waardoor dit niet meer voor elke woning zal gelden. De naoorlogse woningen en bedrijven lijken zowel lokaal als landelijk niet van hoge architectuurhistorische waarden.

De bebouwing uit 1911 en 1922 is daarnaast ook architectuurhistorisch van belang, vanwege de plaats binnen het oeuvre van de architecten. Binnen Tiemens oeuvre is Het Nachthok belangrijk omdat het behoort tot de weinige gebouwen die hij ontworpen heeft én die nog bestaan, en omdat Tiemens, voor zover bekend, geen of vrijwel geen andere woningen heeft ontworpen. In de context van Van Lonkhuyzens oeuvre, behoort Het Nachthok tot zijn vroege ontwerpen voor de sociale woningbouw. Hoewel Van Lonkhuyzen meerdere arbeiderswoningen heeft ontworpen in zijn loopbaan, bestaat zijn oeuvre toch vooral uit luxe woningen en semi-openbare gebouwen in Harderwijk. De woningen in Het Nachthok zijn bovendien, samen met de min of meer gelijke woningen in Hierden, de enige woningen met een agrarisch karakter binnen zijn oeuvre.

Van de naoorlogse bebouwing is nog te weinig bekend over de architecten om te kunnen stellen welke rol de objecten binnen het oeuvre van de desbetreffende ontwerpers betekent.

• *Bouwhistorische waarden*

Doordat dit onderzoek niet ingaat op de bouwhistorie van de afzonderlijke woningen, is momenteel niet bekend in hoeverre de interieurafwerking van architectuurhistorische waarde is. Gezien de informatie dat veel interieurs al voor de oorlog aangepast zijn, woningen, wordt verondersteld dat veel van de oorspronkelijke inrichting is verdwenen. Gericht bouwhistorisch onderzoek voor meer helderheid kunnen zorgen. Voor zover bekend zijn de woningen ook niet van belang in de geschiedenis van de bouwtechniek en materiaalgebruik.

• *Waarden vanuit de gebruikshistorie*

De ordening, samenhang en inrichting van de buurt was afgestemd op de oorspronkelijke functie van landarbeidersbuurt. Hoewel de huur voor veel landarbeiders te hoog was en er uiteindelijk weinig landarbeiders in Het Nachthok zijn gaan wonen, waardeerden de eerste bewoners de inrichting van de buurt zeer. De grote erven zorgde dat de eerste bewoners, veelal ‘gewone’ arbeiders, ruimte hadden om dieren te houden of kleine bedrijfjes te starten op hun erf. Dit gebruik van de erven is bij de huidige bewoners nog steeds te zien. Het overgrote deel van de woningen dient nog steeds als sociale huurwoningen, maar niet meer specifiek voor landarbeiders. Hierdoor kan gesteld worden dat het sociaaleconomische karakter van de buurt nog min of meer hetzelfde is.

Waardestellingsrepresentatietekening

Schematische weergave van de interne cultuurhistorische waardestelling van Het Nachthok. De aanwezige elementen uit de buurt worden hier ten opzichte van elkaar gewaardeerd.

Blauw: hoge cultuurhistorische waarden

Groen: positieve cultuurhistorische waarden

Geel: indifferente cultuurhistorische waarden

Interne waardestelling

Wanneer de onderdelen van Het Nachthok getoetst worden aan dezelfde deelwaarden, komt hieruit een overzicht in welke mate de onderdelen cultuurhistorisch waardevol geacht worden ten opzichte van elkaar.

• *Weiburglaan* – hoog

- als eeuwenoude aanwezige laan en noordelijke begrenzing van perceel Het Nachthok

• *Vorm perceel* – hoog

- ontstaan door landelijke en bestuurlijke ontwikkelingen die een afspiegeling zijn van de plaatselijke geschiedenis
- als zichtbare relatie met de voormalige functie van Het Nachthok als nachtverblijf
- als vrijwel nog enige herkenbare structuur van gemeentelijke stadswelden

• *Tiemens-woningen* – hoog

- verbonden aan lokale en landelijke ontwikkeling waar aandacht voor betere huisvesting voor arbeiders centraal kwam te staan
- lokaal en landelijk vroeg voorbeeld van woningbouwwetwoningen
- pioniersrol als gemeentelijke woningbouw buiten stadsmuren
- verbonden met verdere stadsuitbreiding (ook langs zijwegen van de Stationslaan)

- vanwege rol binnen oeuvre architect

- als architectuurhistorisch ensemble

• *‘Van Lonkhuyzen-woningen’* – hoog

- als pionier van sociale woningbouw met woningbouwvereniging als opdrachtgever

- vanwege de rol binnen het oeuvre van de architect

- als architectuurhistorisch ensemble

- vanwege het iconische uiterlijk voor de buurt

• *Stratenpatroon en erven* – hoog

- onderdeel van het totaal ontwerp van zowel Tiemens als Van Lonkhuyzen

- zeldzame gaafheid gezien de ontwikkelingen in de omgeving

• *Herbouwde woningen uit 1947* – positief

- verbonden met een belangrijk historisch gegeven, namelijk de Tweede Wereldoorlog

- het ontwerp respecteert het voorgaande ontwerp van Tiemens en Van Lonkhuyzen door het concept van dubbele woning te handhaven en het erf niet aan te passen

- de woningen laten naast de woningen van Tiemens en Van Lonkhuyzen een volgende fase zien van ideeën over woningbouw en welzijn

- hoewel de woningen niet van hoge architectuurhistorische waarde zijn, zijn ze wel met zorg voor details ontworpen en daardoor beeldbepalend

• *Bedrijven, woning 1951 en 1954* – indifferent

- Hoewel deze bebouwing getuigt van de laatste ontwikkelingen binnen Het Nachthok en dus als onderdeel van de algemene historie van de wijk waardevol is, is het ten opzichte van de andere elementen in de wijk cultuurhistorisch het minst van belang. De bebouwing is niet vanwege bijzondere historische omstandigheden tot stand gekomen, is niet van architectuurhistorisch hoge waarden, heeft ook geen belangrijke waarden ten opzichte van andere plaatselijke ontwikkelingen en is het minst beeldbepalend binnen de buurt. De woning uit 1954 sluit met het grote erf qua beeld wel goed aan op rest.

• *Rioolgemaal 1959* – positief

- Dit nutsgebouw is ondanks het functionele karakter en niet bijzonder ogende architectuur wel van cultuurhistorisch belang. Door de functie als rioolgemaal voor de wijk Stadswelden, markeert het gebouw een nieuwe fase in de stadsuitbreiding van Harderwijk, namelijk de komst van de wijk Stadswelden. De continuïteit van deze functie tot op de dag van vandaag, vergroot de cultuurhistorische waarde.

5. Conclusie en aanbevelingen

De historie van Het Nachthok is, met enige voorkennis, goed af te lezen aan de wijk. Uit bijna alle fasen van haar geschiedenis, zijn nog sporen te vinden in de vorm van ruimtelijke structuren of bebouwing. Ook in immateriële zin is er sprake van continuïteit, zoals het sociaaleconomische samenstelling van de wijk – de woningen worden vrijwel allemaal nog verhuurd als sociale huurwoningen – en de bedrijvigheid en ondernemingszin waartoe de erven lijken uit te nodigen.

Omdat de geschiedenis van Het Nachthok nog niet bekend is, geniet de buurt nog weinig (cultuurhistorische) waardering. In de gevallen wanneer er interesse is in de geschiedenis van de buurt, is dit vaak alleen nog voor de ‘Van Lonkhuyzen-woningen’. Binnen de buurt zijn alleen deze woningen aangewezen als gemeentelijke monumenten, maar –blijkt nu– toch zeker niet de enige cultuurhistorisch waardevolle elementen van de buurt. Zo blijkt uit de informatie uit dit paper dat de ‘Tiemens-woningen’ vanwege misschien nog wel meer redenen cultuurhistorisch waardevol zijn.

Hoewel de cultuurhistorische waardestelling onderscheid maakt tussen hoog, positief en indifferent, en de woningen van Tiemens en Van Lonkhuyzen bijvoorbeeld hoger worden ingeschat dan de woning uit 1954, moet de waardestelling niet gelezen worden als pleidooi om alleen de objecten met cultuurhistorisch hoge waarden te behouden. Hoewel ik hieronder wel een aantal voorstellen doe, liggen beslissingen over behoud en vernieuwing altijd bij bestuurders en (door hen ingeschakelde) ontwerpers. Hopelijk laat de waardestelling zien dat juist de aanwezigheid van objecten en structuren uit alle geschiedenisfasen van de buurt, Het Nachthok in haar huidige vorm zo bijzonder maakt, en helpt de waardestelling ontwerpers en bestuurders bij goed afgewogen beslissingen over de toekomst van de wijk.

Als cultuurhistorisch meest waardevolle elementen zijn nu de vorm van het perceel, de Weiburglaan en de ontwerpen door Tiemens en Van Lonkhuyzen aangewezen, omdat aan deze onderdelen de meeste deelwaarden zijn toe te delen. Bij de ontwerpen van Tiemens en Van Lonkhuyzen moet niet alleen aan de woningen gedacht worden, maar ook de erfverdeling en het stratenpatroon. Zoals genoemd is dit als geheel ontworpen en is de gaafheid erg lokaal gezien erg zeldzaam. Mocht Het Nachthok in de toekomst op welke manier dan ook te maken krijgen met vernieuwing, dan zou ik zeker aanraden, deze als hoog cultuurhistorisch waardevol aangemerkte elementen, te behouden. Deze structuren dragen bij aan het identiteitsbehoud van de wijk. Voor zover bekend ligt een dergelijke vernieuwing echter niet in de planning. Wel zijn er plannen om het omliggende stationsgebied

op de schop te nemen. Met het oog op deze ontwikkelingen, wil ik daarom nog eens nadrukkelijk noemen dat het cultuurhistorisch waardevolle gedeelte van de buurt niet enkel beperkt moet worden tot de ‘Van Lonkhuyzen-woningen’, maar de gehele driehoekige vorm van de buurt met alle binnen deze grenzen liggende onderdelen. Hoewel de Weiburglaan officieel niet als tot Het Nachthok behoort, verdient het als eeuwenoude laan naar mijn inziens ook om behouden te worden.

Een ander punt van aanbeveling is de waardering van de nog vier overgebleven ‘Tiemens-woningen’. Deze woningen uit 1911 zijn momenteel niet beschermd als gemeentelijk monument, terwijl uit dit onderzoek blijkt dat er, zeker vergeleken met de gemeentelijke monumenten de ‘Van Lonkhuyzen-woningen’, voldoende redenen zijn dit wel te doen. Ze hebben meer nog dan de woningen door Van Lonkhuyzen een belangrijke rol gespeeld binnen de plaatselijke geschiedenis. Vooral de algemene historische waarden, de rol binnen het oeuvre van de architect en de ensemblewaarde tussen de vier overgebleven woningen, verdienen naar mijn idee meer aandacht. Als een bescherming als gemeentelijk monument niet realiseerbaar is, zou ik aanraden in het welstandsbeleid een aantal richtlijnen te noemen, die als doel hebben de eenheid tussen de vier woningen en hun erven te bewaken. Op deze manier blijft de historie van Het Nachthok optimaal leesbaar.

6. Bronvermelding

Archivalia

- Verkoopakte huis en erf Donkerstraat. Aktedatum: 11-7-1908, Aktenr.: 6762 Nieuw-Archief der gemeente Harderwijk (NAH). Vindplaats: Streekarchivariaat Noord West Veluwe (SANV).
- *Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1923, met agenda*, inv.nr. 3760 NAH. Vindplaats: SNAV.
- *Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1927, met agenda*, inv.nr. 3761 NAH. Vindplaats: SNAV.
- *Personeelsdossiers der gemeente, 1913-1943, alfabetisch geordend op naam*, inv.nr. 736 NAH. Vindplaats: SNAV.
- Huwelijksakte Peter Hendrik van Lonkhuyzen 1916. Geraadpleegd via <http://www.genlias.nl/nl/searchDetail.jsp?val=38&xtr=10732747&vgr=1> <20 augustus 2011>.
- *Stukken betreffende de gemeentelijke bouw- en woningverordeningen en de uitvoering daarvan*, december 1917 - april 1926, inv.nr. 3784 NAH. Vindplaats: SNAV.
- Adressenkaarten Baanweg en Weiburglaan 1918-1938, inv.nr. 931 NAH. Vindplaats: SNAV.
- *Commissie van georganiseerd overleg tussen het bestuur en het personeel der gemeente in de gemeente Harderwijk, 1921 – 1941, inventarisnummer 5009*, geraadpleegd via www.archieven.nl <januari 2011>.
- Briefwisseling tussen de B&W Harderwijk en Vereeniging “Harderwijk Vooruit” in juli 1924, inv.nr. onbekend. Vindplaats: SNAV.
- Adressenkaarten Baanweg en Weiburglaan ca. 1938-1987. Vindplaats: SNAV.
- *Monumentencommissie te Harderwijk, (1923) 1942 - 1944 (1946)*, inventarisnummer 5015. Geraadpleegd via www.archieven.nl <20 augustus 2011>.
- *Stukken betreffende aankoop verbouw, verhuur van gemeentewoningen, niet zijnde woningwetwoningen, geordend naar adres, 1944-1960 A-C*, inv.nr 97. Secretarie-archief van de gemeente Harderwijk 1944-1960 (Arch. 44-60). Vindplaats: SNAV.
- *Stukken betreffende wederopbouw van in de oorlog 1940-1945 vernielde woningen*, inv.nr 656 Arch. 44-60. Vindplaats: SNAV.
- *Stukken betreffende verkoop van onroerende goederen N-O*, inv.nr 147 Arch. 44-60. Vindplaats: SNAV.
- *Stukken betreffende de bouw van woningwetwoningen*, inv.nr. 691 Arch. 44-60. Vindplaats: SNAV.
- *Stukken betreffende huisnummering 1944-1960 en wijzigingen wijknummering in straatnamen in Hierden, 1954*. inv.nr. 539 Arch. 44-60. Vindplaats: SNAV.
- *Opzichterdagboek rioolgemaal Weiburglaan, 31 maart 1958 tot 2 april 1959*, inv.nr. 1070. Arch. 44-60. Vindplaats: SNAV.

Boeken en tijdschriften

- Berends, P, Moll, J., Bosch, J.W., *Kroniek van Harderwijk, 1231 – 1931*, Arnhem 1968.
- Mesker, P., De Jong, N., *Van Heeraaltszstraat tot Triasplein. Het straatnamenboek van Harderwijk en Hierden. Harderwijker Reeks 1999*. Harderwijk 1999.
- Onbekende auteur, Katern ‘Harderwijk. Stad vol geschiedenis’, in: *Monumenten*, jaar gang 13, nr. 1/2, januari, februari 2010.
- Steenwijk, M. van, *Van Latijnse school tot Chr. College*, Harderwijk 1979.
- Scholten, F.W.J., *Honderd jaar Gelre: vereniging tot beoefening van Gelderse Geschiedenis*, 1997 Hilversum. Geraadpleegd via books.google.com <20 augustus 2011>.
- Vredenberg, J., *Monumentengids Harderwijk*, Utrecht 2005.

Niet gepubliceerde bronnen

- *Stichting MIP-Gelderland, Harderwijk: gemeentebescrijving. Monumenteninventarisatieproject Veluwe, Oosterbeek 1993.*
  - *Otto, M.F., De Centrale Woningstichting 1949-1999. 50 jaar sociale woningbouw in Harderwijk*, Zwolle 1999. Vindplaats: SNAV.
  - *Mulder, L., Harderwijk, gave stad. Surfend door de geschiedenis. Historische brochure Harderwijk, Gemeente Harderwijk 2001. Te raadplegen via: <http://www.harderwijkonline.nl/canon/> <17 september 2011>.*
  - *Geldersch Genootschap, Welstandsnota Gemeente Harderwijk, versie april 2007. Te raadplegen via: <http://www.harderwijk.nl/Gemeente/WonenEnLeven/BouwenEnWonen/Welstand.htm> <17 september 2011>.*
  - Hendriks, L., Van der Hoeve, J., *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek. Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed, versie april 2009.*
  - Gemeente Harderwijk , *Bestemmingsplan stadsweiden*, 18 juni 2010, pp. 12-14.
- Te downloaden via de website van gemeente Harderwijk: <http://www.harderwijk.nl/web/show/id=138797/contentid=8674> <5 november 2011>.
- *Geldersch Genootschap. Harderwijk. Quickscan Wederopbouw, versie 15 oktober 2010.*
  - *Redengevende omschrijving van de gemeentelijke monumenten in Het Nachthok (door architect Van Lonkhuyzen). Ontvangen van Marc Bouw december 2010, beleidsadviseur Monumenten, Gemeente Harderwijk.*

Krantenartikelen

- *Onbekende auteur, ‘Benoemd tot Gemeente-architect de heer D.C. Tiemens van Den Haag’, in: Kroniek van Harderwijk, datum onbekend. Vindplaats: Stadsmuseum Harderwijk, volgnr.: FR3603.*
- *Krantenartikel over bronzen erespeld voor D.C. Tiemens. Vermelding in Kroniek van Harderwijk, datum onbekend. Vindplaats: Stadsmuseum Harderwijk, volgnr.: FR 3608.*
- *Krantenbericht over de oprichting van de Harderwijker Bouwmaatschappij. Auteur onbekend. Onbekende plaatselijke krant, 30 juli 1910. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.*
- *Krantenartikel over ontwerp D.C. Tiemens van 26 woningen in Het Nachthok. Auteur onbekend. Te vinden onder datum 23 februari 1911 in: Berends, P, Moll, J., Bosch, J.W., Kroniek van Harderwijk, 1231 – 1931, Arnhem 1968.*
- *Krantenberichten van aanbesteding voor respectievelijk 86 eengezinswoningen, 50 woningen en 24 arbeiderswoningen door architect Rothuizen en Van Lonkhuyzen, in onbekende plaatselijke kranten van 13 mei 1920, 22 maart 1924 en 23 mei 1925. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.*
- *Krantenartikel over aanstaande 25-jarig jubileum van D.C. Tiemens. Onbekende auteur. Onbekende plaatselijke krant, 28 januari 1931. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.*
- *Onbekende auteur, ‘Op vrijdag 7 mei 1943 neemt de heer D.C. Tiemens, directeur gemeentewerken hier ter stede afscheid i.v.m. zijn pensionering. Hij heeft gedurende 38 jaar zijn krachten aan Harderwijk gewijd’, in: Veluwe Courant, 8 mei 1943. Vindplaats: Stadsmuseum Harderwijk, volgnr.: FR 1059.*
- *Auteur onbekend, ‘Schaefer beslist ter plekke: H’wijk mag starten met renovatie huizen Mauritslaan’, in: Schilders Nieuwsblad 29-6-1975.*
- *Krantenartikel over de afbraak van de Eierhal. Onbekende auteur. Schilders Nieuwsbad, 23 oktober 1986. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.*

Overig

- Genealogie van de familie Tiemens, geraadpleegd via: <http://www.familie-tiemens.nl/> <20 augustus 2011>.
- Genealogie van Van Lonkhuijsen, geraadpleegd via: <http://www.genealogieonline.nl/genealogie-van-lonkhuijsen/> <20 augustus 2011>
- Website over de familiegeschiedenis van Tiemens, opgericht door Willem Tiemens. Geraadpleegd <http://home.kpn.nl/witie/index2.html> <20 augustus 2011>.
- Ledenlijst *Architectura* 1900. Vermeld in jaargang 8, nr. 44, p. 355. Te raadplegen via: <http://libserv.tudelft.nl/tresor/books/Architectuur/> <20 augustus 2011>.
- Ledenlijst Architectura 1901. Te raadplegen via: <http://nl.wikisource.7val.com/wiki/Anoniem/Ledenlijst> <20 augustus 2011>.
- Informatie over J.L.N. Schaefer ontleend aan zijn biografische beschrijving op de website Historici.nl: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/schaefer> <15 september 2011>.
- Informatie over Van Lonkhuyzen ontvangen van N.C.R de Jong, oud-voorzitter Oudheidkundige Vereniging Harderwijk ‘Herderewich’, september 2011.

Afbeeldingen

- Alle luchtfoto’s en satellietfoto’s verkregen via Bing.com/maps en Google.com/maps <12 september 2011>.
- P. 4 Website Gelderland in Beeld <http://www.gelderlandinbeeld.nl/TopView.php?module=≡topview&index=1> <12 september 2011>.
- P. 5 *Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1927, met agenda*, inv.nr. 3761 NAH. Vindplaats: SNAV en *Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1923, met agenda*, inv.nr. 3760 NAH. Vindplaats: SNAV.
- P. 7 Uitsnede van kaarten, geraadpleegd op www.watwaswaar.nl <12 september 2011>.
- P. 9 Kaart 1560 - Augusteijn, J., Van Hell, J. Kooiman, J.J.H. (e.a.) *Harderwijk op de kaart*. Harderwijker reeks deel 9, 2002 en Topografische militaire kaart 1830-1850, Kadaster, Kaartnr: 26_rd, via www.watwaswaar.nl <12 september 2011>.
- P. 10 Kadasterkaart Harderwijk 1811-1832, Sectie D, blad 3, via www.watwaswaar.nl <12 september 2011>.
- P. 11 Ontwerp ‘Tiemens-woning’. *Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1923, met agenda*, inv.nr. 3760 NAH. Vindplaats: SNAV.
- P. 12 Portretfoto Tiemens bij krantenartikel in Onbekende plaatselijke krant, 28 januari 1931. Geraadpleegd via <http://snv.courant.nu> <12 september 2011>.
- P. 13 Ontwerp ‘Van Lonkhuyzen -woning’. *Stukken betreffende gemeentelijke woningbouw, algemeen, 1908, 1910 -1927, met agenda*, inv.nr. 3761 NAH. Vindplaats: SNAV.
- P. 14 Portretfoto Van Lonkhuyzen. Archief N.C.R. de Jong.
- P. 16 Tekening woning Nicolai in: *Stukken betreffende verkoop van onroerende goederen N-O*, inv.nr 147 Arch. 44-60. Vindplaats: SNAV.
- Foto rioolgemaal 2011 - www.hetnachthok.nl <10 januari 2011>.